

ԵՐԱՆՈՒՀԻ ՄԵԼԻՔ-ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԱՍՏՂԻԿ ԴԻՑՈՒՀՈՒ ԱՂԵՐՄՆԵՐԸ
ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքային տոներից գլխավորը, ինչպես վկայում են մատենագրական տվյալները, Վարդավառն է: Վերջինս սիմկրետիկ տոնախմբություն է. այն իր մեջ ներառում է բազմաթիվ հավատալիքային տարրեր, ծիսական արարողություններ, որոնք դժբախտաբար աղոտ և ոչ ամբողջական ձևով են ավանդվել: Հնում՝ հեթանոսական ժամանակներում, այն տոնվել է շարժական տոմարացույցով՝ Ամանորի նախաշեմին, իսկ 552 թ. հայկական քրիստոնեական մեծ տոմարի հիմնումով դարձել է կայուն-շարժական (ըստ լուսնարեգակնային տոմարի), 35-օրյա շարժականությամբ և առ այսօր տոնվում է Ջատիկից 14 կամ Հոգեգալստից 7 շաբաթ անց՝ հունիսի 28-ից օգոստոսի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում:

Աստղիկի և Վարդավառի փոխանցության մասին հավաստիացումներ ենք գտնում «Թայմատուրք»-ում. «Ջի յայն ատուր՝ հեթանոսք ափրողիտեայ տօնէին: Եւ գնա կոյս ասէին ի փրփորոյ ծովու և յարեմէ ծնէայ: Եւ կոչէին գնա վարդամատն և ոսկեծղի և զվարդն մնա ընծայ մատուցանէին: Վասն այսորիկ անուանէին զտօնս զայս Վարդավառ»¹: Ուշագրավ այդ պատահիկը շեշտում է Աստղիկի՝ որպես ջրերից ծնված կույսի հանգամանքը, ինչպես նաև մատնացույց է անում վարդը՝ որպես լուրսհատուկ ընծայումի առարկա, որի հիման վրա էլ բացատրում է տոնի անվանումը:

XIII դարի վերջին, Կիլիկիայում ստեղծված Տօնապատճառ ձեռագիր ժողովածուն² ավելի է զարգացնում Աստղիկ-Աֆրողիտեի ծննդյան մանրամասները և աներկբայորեն «Վարդավառ» անունը բխեցնում վարդ ծաղկի անունից: Խնդրո առարկա հատվածում, որի հեղինակն է համարվում Հովհաննես Կոզեռն վարդապետը, ի մասնավորի նրա «Վասն Վարդավառի Տաւնին» գրվածքում Վարդավառը դիտվում է վաղնջական ժամանակների խորհրդապաշտական մի տոն, որը բոլոր տոներից ամենաերևելին և պայծառագույնն է: Ի թիվս հեթանոսական մի շարք աստվածությունների՝ Արամազդի, Անահիտի, Վահեի և Վահագմի, այդտեղ հիշատակվում է նաև Աֆրողիտե-Աստղիկն³ իր տոնացույցով. «Եւ յամառնային ժամա-

¹ Թայմատուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ ԶԺԶԴ;

² Ս. Թակոբեանց ձեռագրատուն, ձեռ. № 1272:

³ Ըստ միջնադարյան գրավոր հուշարձանների՝ Աստղիկը հունական Աֆրողիտեի համապատասխանությունն է:

նակն տալու համար՝⁴ վերջինիս ծնունդը և նրա պաշտամունքային տոնի՝ Վարդավառի անունը բացատրելու նկատառումով հեղինակը վերապատմում է աստվածների ծննդաբանությունը, թե ինչպես տիեզերակալ Կրոնոս աստծու անդրանիկ որդին՝ Արամազդը, կասկածելով, որ հայրը կարող է ունենալ իրեն մրցակից երկրորդ որդուն, վերջինիս ծնվելուց անմիջապես հետո սպանում է եղբորը և նետում ծովը. «Եւ ծովու փրփրեալ յարեմէն, եւ ի սպիտակ փրփրոյն ընծայէր զԱփրոդիտէն»⁵, զոր եւ ստաբանեալ ասէին, թէ ընդ որ անցանէր եւ ընթանայր, լընթացիցն արիւն իջանէր յոտից նորա, եւ վարդ եւ մուրտ բուսանէր: Իսկ խաւարեալ ի լուսոյ հեթանոսական սովորութիւնն զտաւնն նորա Վարդավառ անուանէին, եւ զվարդ նմա ընծայ մատուցանէին»⁶:

Վարդավառն, աշխարհագրական տարածվածության առումով, բացի Հայաստանից, ընդգրկում էր նաև Կապադովկիան և Վրաստանը: Կապադովկիայում այն հայտնի էր հունատառ βάρτοβα'ρ անունով և տոնվել է Զատիկից 6 շաբաթ հետո, իսկ վրացական աղբյուրներում՝ Վարդոբա կամ Վարդոբիսա անուններով⁷: Վրացական այդ ծիսանունը մեկնվում է որպես «վարդի տոն»: Ն. Մառը, ամիսների շարժականության և այլ փաստերի հիման վրա, տոնակատարման ժամանակը դիտում է հուլիսի 7-ը⁸: Վրացական Վարդոբիսայի մասին մի ուրիշ վկայություն կա նաև Կոստանդնուպոլսի նշանավոր պատրիարքներից մեկի՝ Յովհան Պահողի Νομοκανων-ի վրացական տարբերակում՝ պատերի թվարկման ժամանակ, որտեղ սրբոց առաքելոց պահքն անվանվում է Վարդոբիսա⁹:

«Վարդավառ» անվան ստուգաբանության պատմությունն ընդգրկում է բավական երկար ժամանակաշրջան: Եթե հաշվի չառնենք միջնադարի մատենագիրների կեղծ ստուգաբանությունները, ապա անգամ գիտական ստուգաբանության փորձերը մեզ կհասցեն XIX դարի կեսերը՝ ապացուցելով նրա նկատմամբ եղած մեծ հետաքրքրությունը:

Գիտնականների մի մասը (Ղ. Ալիշան, Ն. Տաղավարյան, Վ. Տեր-Մինասյան, Մ. Աբեղյան) տոնի ակունքները փորձում է կապել Աստղիկ դիցուհու, մյուսները (Գ. Ֆնտզյան, Ս. Ծոցիկյան, Կ. Մելիք-Փաշայան, Զ. Ռասել) Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքի հետ: Սրանցից բոլորովին տարբերվող և նշված աստվածություններից և ոչ մեկին չառնչվող տեսություններ են զարգացրել Ս. Պարոնյանը և Գր. Ղափանցյանը:

⁴ Տոնապատճառ, ԺՁ:

⁵ Ի տարբերություն Մ. Խորենացու, որը հենվում է Սիրիլյայի հաղորդած ավանդության վրա, Աստղիկը ոչ թե Կրոնոսի (Ջրվան) դուստրն է, այլ վերջինիս քույրը և Նոյի դուստրը (տե՛ս Մովսեսի Խորենացույ Մատենագրութիւն, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1865. էջ 16):

⁶ Տոնապատճառ, ԺՁ:

⁷ Պ. Մուրադյան, Կովկասյան մշակութային աշխարհը և Հայաստանը: ՊԲՀ, № 1-2, 1996, էջ 125:

⁸ Н. Марр, Бог и языческий Гречизм. 1905. с. 55-56.

⁹ Լ. Մելիքսեթ-Բեկեան, Վարդավառը վրացոց մեջ, Արարատ, Էջմիածին, 1918, № 1-3, էջ 133:

Գ. Ֆնտգյանը «Վարդավառ» անունը մեկնում է ուարդ «ջուր» և ուրդ «ջրի ճամփա» բառերի օգնությամբ¹⁰, հայր Ալիշանը անունն առնչում է վարդ ծաղկանվան հետ¹¹:

Ս. Մոցիկյանի տեսակետով անունը, թերևս, պետք է կցել սամսկրիտերեն *vard* «ջուր» բառին և երկրորդ մասի մեջ տեսնել հայերեն վայրել բառարմատը՝ «վայր մետել, թափել, ցայտեցնել» իմաստներով, այսինքն՝ մի տեսակ հիբրիդային կազմություն է ենթադրում¹²:

Օտտ ինքնատիպ տեսակետ է առաջ քաշել Սուքիաս վարդապետ Պարոնյանը: Նա Վարդավառը դիտում է որպես զրադաշտական ծագում ունեցող մի տոն, իսկ անունը կապում գեմդերեն *aetra* «կրակ» և վառ բաղադրիչների հետ, որ թարգմանվում է «կրակավառ», «հրավառ» կամ «հրալոյց»¹³:

Ինչպես իրավամբ նկատել է Կ. Մելիք-Փաշայանը, նախ՝ Վարդավառը ոչ մի առնչություն չունի կրակի հետ, և երկրորդ՝ վարդ բառը չի կարող կցվել *aetra*-ին: Վերջինս մույնպես հակված է անունը դիտել որպես *vard* «ջուր»-ի հետ առնչվող կազմություն: Մի խոսքով, նա ընդունում է Գր. Ղափանցյանի տեսակետը և բուն իմաստը դիտում «ջրասրսկում»¹⁴:

Գր. Ղափանցյանը մույնպես փորձում է անվան ծագումը կապել ջրի պաշտամունքի հետ, թեև բառի ծագման աղբյուրը, ի տարբերություն նախորդների, որոնք այն փնտրում էին հնդիրանական աշխարհում, կողմնորոշում է մեզ դեպի փոքրասիական լեզվոլորտը: Ըստ Գր. Ղափանցյանի՝ անունը սերում է խեթերեն *vard* «ջուր» և *arr* «վաճալ, լցնել, սրսկել» տարրերի միակցումից¹⁵:

Բառի ստուգաբանությանն է անդրադարձել նաև Զ. Ռասելը հատուկ աշխատության մեջ, որտեղ ծիսանունը բացատրում է որպես «վարդ բերող, պարզևող», այն համեմատելով սողը. *βωδβռ* «բուրվառ» բառի, մասնավորապես -*βռ* «բերող» մասի հետ, որ սերում է հին իրանական **barana*-ից¹⁶:

Ըստ ժողովրդական հավատալիքի՝ սրբերի և նահատակների, ընդհանրապես արդար հոգիների գերեզմանի վրա Վարդավառի գիշերը լույս է իջնում, և այդ լույսը տեսնողի մփրական իղձերն ու ցանկությունները անպայման կատարվում են: Տարածված է նաև այն պատկերացումը, թե իբր Ղոգեգալստի օրը բոլոր սրբերը բարձրանում են երկինք, իսկ Վարդավառին նորից իջնում իրենց տեղը՝ ընդունելով լուսավոր աստղերի կերպարանը¹⁷: Այդ առումով հետաքրքիր է Ա. Մուշեղյանի

¹⁰ Տե՛ս Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկեան, Հայ եկեղեցու տոները, Թեհրան, 1980, էջ 179:

¹¹ Ղ. Ալիշան, Հին հատաք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վեմետիկ, 1895, էջ 364-365:

¹² Ս. Մոցիկյան, Վարդավառ, «Հայաստանի կոչմակ», 13 հուլիսի, 1929, էջ 882:

¹³ Տե՛ս Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկեան, նշվ. աշխ., էջ 179:

¹⁴ Կ. Մելիք-Փաշայան, Ամառիս դիցուհու պաշտամունքը, Ե., 1963, էջ 129-130:

¹⁵ Г. Карапетян, Хеттские корни у армян, Երևանի Պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ.14, Ե., 1940, էջ 279-280:

¹⁶ J. Russell, The etymology of Armenian vardavar, Annual of Armenian Linguistics, Vol. 13. 1992, էջ 64-66.

¹⁷ Հ. Խառատյան-Առաքելյան, Հայ ժողովրդական տոները: Ե., 2000, էջ 183:

առաջադրած տեսակետը: Ինչպես ցույց է տվել վերջինս իր մի հոդվածում¹⁸, Վարդավառը զուգահեռելի է հին իրանական տոմարի առաջին ամսվան՝ *Frawardad-ին և համընկնում է հայկական հնագույն տոմարի 13-րդ ամսվա՝ Ասեղեաց օրերի (այլ կերպ արարչության օրեր կամ արարչականներ) հետ: Վարդավառն, ըստ հիշված ուսումնասիրողի՝ զրադաշտական հավատքում՝ Հրաշակերտությանը /Frašo-kereti/ ամենամյա ցիկլում փոխարինող «պահապան ոգիների զարթոնքի» «Fravašīnām» կոչված տոնի զուգահեռն է: Այդ մեկնությունն ակամայից հիշեցնում է Պայծառակերպության շրջալույս Մովսես և Եղիա մարգարեների հրաշափայլ հայտնության դրվագը: Ուստի այդ բացատրությունը հավաստիորեն ի հայտ է բերում հայկական ժողովրդական հավատալիքի (հմտ. լույս իջնի գերեզմանին) և մյուս կողմից քրիստոնեական Պայծառակերպության, որպես հրաշագործ երևույթի, աղերսները:

Վարդավառյան տոների արմատներն, ինչպես տեսնում ենք, տանում են պատմության խորքերը և կապվում ջրի, պտղաբերության հետ: Տոնախմբության խորհրդանշական առանձնահատկությունը ջրի պաշտամունքի հետ կապված արարողությունների շարքն է: Ուխտավորները պարտավոր էին լողանալ (ընդօրինակել Աստղիկի¹⁹) գետում, և եթե մոտակայքում այդպիսի լիճ կամ գետ չգտնվեր, ապա պիտի ցողվեին աղբյուրների ջրով: Իրար վրա ջուր շաղ տալու սովորույթը մաքրագործումի և ապաշխարանքի, մոր ուխտի հաստատման առաջին, բայց ոչ միակ ատրիբուտն էր: Դրա մեջ պետք է տեսնել ջրհեղեղի առասպելի՝ ծիսական արարողության վերածված վերհուշը. «Վարդավառը մույնեմ տապանին Հայաստանի Արարատ-Մասիս լեռան վրա հանգչումի յիշատակին ընծայուած տօն մը եղած է մերթ: Ջի Նոյ եւս իր տապանով ջրերու մէջ մնաց, աղանիներ թոցուց, եւ զոհ մատուց ջրհեղեղէն ազատուելուն համար»¹⁹: Այդ սովորույթն, իհարկե, բացառիկ ազգային չի կարելի դիտել, որովհետև մկրտության մամնօրինակ դրսևորումներով աչքի են ընկնում գրեթե բոլոր ժողովուրդները, որոնք վերապրել են բնապաշտության մախնական փուլերը: Ահավասիկ, միջնադարի խոշոր գիտնական Բիրունին մշտն է, որ իրանցիները մույն պես սովորություն ունեին միմյանց վրա ջուր սրսկել Nō-Rōz-ի օրերին, որ կոչվում էր Ābrīzegān²⁰: Եվ ինչն է ավելի կարևորվում մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից. դա այն է, որ ջուր պարզևող կույսի կուռք է գտնվել 60-ական թվականներին՝ Մարիում (Աերկայիս Թեղ-Հարիրի) պեղումներից և թվագրվում է Ն.Ք. II հազարամյակի առաջին կեսով: Եվ ինչպես պարզել է ֆրանսիացի հնագետ Պարրոն, այդ կույսը եղել է ոչ այլ ոք, քան Իշտարը²¹: Ստացվում է, որ Աբելյանի կամխատեսումը Իշտարի՝ ջրերի աստվածուհի լինելու մասին արդարանում է, մոր հորիզոն բացում Աստղիկ-Իշտար զուգահեռների ոլորտում:

¹⁸ Ա. Մուշեղյան, Հայոց բուն տոմարի շուրջ: «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1996, էջ 445-446:

¹⁹ Ս. Մոցիկյան, մշվ. աշխ., էջ 882:

²⁰ J. Russell, մշվ. աշխ., էջ 63:

²¹ Вардман, Е. Е. Женищина в древнем мире, 1990, стр. 44-47.

Ջրի պաշտամունքը հարատևել է հայոց մեջ որպես հնագույն վերապրուկ: Հատկապես մեծ տեղ է տրվել ակունքների և հոսող ջրերի պաշտամունքին: Ինչպես նշում է Մ. Աբեղյանը, կիրակի և ուրբաթ օրերին դրանց առաջ մոմ են վառել և խունկ ծխել, աքաղաղ զոհել և աղոթք արել, իսկ նորահարսները հարսանիքից հետո, առաջին ամսամս ջրի զնալիս, պաշտվող աղբյուրին պարտավոր էին ցորեն մատուցել²²:

Վարդավառի խորհրդապաշտական արարողություններից մեկն էլ աղավմի թոցնելն է: Յուրաքանչյուր ուխտավոր պարտավոր էր մեկ սպիտակ աղավմի արձակել, որն, ինչպես հայտնի է, սիրո աստվածուհու նվիրական թռչունն է և անբիծ ու անարատ հոգիներին է խորհրդանշում: Դրա անդրադարձը ներկա է Ս. Գրքում, Նոյի առասպելի մեջ, երբ ինքը՝ նահապետը, անցնելով քավության անոռելի ուղին (նկատի է առնվում ջրհեղեղի պատճառած տառապանքները), փրկության ավետաբերի առաքելությունը վստահում է աղավմուն: Եվ այդ օրվանից Աստված օրհնում է մարդկությանը և կապում նոր ուխտի կամարը՝ ծիրանի գոտին²³:

Վարդավառի սիմվոլ են դիտվում վարդը և «ամմահական խնձորը»: Թե ինչու՞ է ծաղիկներից նախապատվությունը տրվել վարդին, և արդյո՞ք հեթանոսական ժամանակներում այդ ծաղիկը պաշտամունքի առարկա է եղել, թե ոչ, դժվար է միանշանակ ասել, քանի որ գրավոր փաստեր չկան: Այդուհանդերձ, վարդը որպես Աստղիկի նվիրական ծաղիկ, առկա է և՛ հրա կերպարային նկարագրության, և՛ ծիսական արարողակարգի մեջ: Եվ դա հիմք է տվել միջնադարի հեղինակներին ստուգաբանելու «Վարդավառ» անունը հենց այդ ծաղիկի անվան հետ կապված, իբրև «վարդատոն», «վարդ վառող» և այլն:

Գոհար վարդն վառ առեալ
ի վեհից վարսիցն արփեմից՝
ի վեր ի վերայ վարսիցն
Ծառալեր ծաղիկ ծովային²⁴:

Տոնական օրերին ծաղկահանդեսներ էին կազմակերպվում, մարդիկ միմյանց ծաղիկներ էին նվիրում, ծաղկե պսակներ հագնում, մի բան, որ կարծես իր արտացոլումն է գտնում հռոմեացիների Rosalia կոչված տոնի մեջ. վերջինս քրիստոնեության դարաշրջանում միացվում է հիմունքի վերջին օրվա՝ Pentekoste-ի հետ²⁵: Ի դեպ, հայկական ծիսական ավանդություն Նավասարդին նախորդող վերջին օրն ընդունված է անվանել Ծաղկամուտ: Դրանց աղերսներն ակնառու են, իսկ արմատները թաղված են խոր հնադարում:

²² Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. է: Ե., 1975, էջ 52:

²³ Աստուածաշունչ, Ծանոթ, Թ 11-17:

²⁴ Գրիգոր Նարեկացու Վարդավառի տաղը ևս հավաստում է, ըստ Մ. Աբեղյանի (տե՛ս Երկեր, հ. է: Ե., 1975, էջ 159), վարդի առնչությունն այս տոնի հետ:

²⁵ J. Russell, Աշխ., էջ 64:

Միջնադարի մեծ մտածողներից մեկը՝ Գրիգոր Մագիստրոսը, իր թղթերից մեկում, խոսելով խնձորի առասպելական բուժիչ հատկությունների մասին, նշում է հետևյալը. «Խնձորս երբեմն յԱստղկայ շնորհեալ, ոչ միայն կնոջն հասանիր տոփանաց, այլև զկեանս շնորհեալ պատժիցն մահու»²⁶: Գր. Մագիստրոսը խնձորին վերագրում է կենսատու, առասպելական հատկություններ և այն դիտում Աստղիկի պարզևր: Դրանց առնչությունն արծարծող հետաքրքիր փաստեր է ներկայացնում Ա. Մնացականյանը: Նա, քննելով միջնադարյան զարդարվեստի այն նմուշները, որոնցում պատկերված է խնձորը բերանում մի աստվածուհի, առաջ է բերում վիշապասպան կույսի մասին ավանդությունը և գտնում, որ կույսի համար հաղթանակի զենք է ծառայել անուշահոտ խնձորը, և որոշ վերապահումով եզրակացնում, թե դա Աստղիկ դիցուհուն կարող էր վերաբերել: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Ուշագրավ է հերոս կինն իր պտղաբերության սիմվոլ խնձորով, որը հաղթում է վիշապին: Ուշագրավ է և այն, որ այդ կնոջ և խնձորի պատկերը քանդակվում են և դառնում պաշտամունքի առարկա: Իսկ, ինչպես տեսանք, մեզ մոտ խնձորը համարվել է Աստղիկ աստվածուհու սիմվոլը: Արդյոք մեջբերված զրույցում չի՞ պահպանված հենց Աստղիկի հուշը»²⁷: Եթե ավանդազրույցում խնձորը վիշապասպան զենք է, ապա ազգագրական սովորույթների համաձայն՝ հարսանեկան խնձորը խնդումը զարդարող մաս է և կատակ-խաղերի պարագայում բաժին է ընկնում քաջ փեսացուին:

Ամսահական խնձորի մասին հետաքրքիր ավանդություն է պահպանվել շատախցիների շրջանում: Նրանք հավատում էին, որ Գրգուտ լեռան կիրճից (որտեղ լողանում է Աստղիկը, ըստ Գ. Սրվանձտյանցի գրառած հայտնի ավանդության²⁸) դուրս է գալիս «ամսահության խնձորը» և շրջում ողջ երկրամասում, ուստի շատախցիներից շատերն այդ գիշեր անքուն հսկում էին գետի ափին, որպեսզի չվրիպեն այն տեսնելուց: Եվ ով արժանանում էր այդ բախտին, նրա խնդրանքն իրականանում էր²⁹:

Ընդհանրացված սովորույթի համաձայն՝ Վարդավառից առաջ խնձոր ուտելն արգելված էր, ինչպես խաղող ուտելը՝ Ս. Աստվածածնի տոնից առաջ: Վարդավառով բացվում էր պասը՝ որոշ հանդիսություններով համեմված: Այսպես. վանեցի և շատախցի երիտասարդները պատրաստում էին բազմաթիվ դեզեր և դրանք կրակի տալով՝ խորովում խնձորը և ուտում³⁰: Հետո խարույկի շուրջ կազմակերպում էին խմբապարեր՝ սիրային կատակերգերով, ինչպես այս մեկը.

Վարդն ի պացվե Վարդվերի կիրակին,
Քյո սերն ընգեյ մէջ իմ սրտի պրակին,

²⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 50:

²⁷ Ա. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ: Ե., 1955, էջ 542:

²⁸ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, Բ. 1, էջ 71:

²⁹ Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, Բ. Ա.: Ե., 1937, էջ 287:

³⁰ Հ. Խառատյան-Առաքելյան, Աշխ., էջ 176:

Քյա ճազերով, քյա խորոտիկ ախ, վի՞րն ես,
Աշխարհ գիտի, ալամ գիտի, ա՛խ իմն ես:

Ազգագրական որոշ շրջաններում տոնի մեջ դրված էր ճառ ծնողներին այցելելու արգելքի վերացման խորհուրդը: Նորահարսները իրավունք էին ստանում այցելության գնալու իրենց ծնողներին և այնտեղ մնալու 15 օր:

Հայաստանի ազգագրական շրջաններից յուրաքանչյուրն ուներ Վարդավառի ճվիրագործման իր սրբատեղին, ինչպես, օրինակ, Քղիի հայերը սովորություն ունեին ուխտի գնալ Սուրբ լույս լեռ, որի զազաթին արված երդումը տեղի հայերի համար ամենամեծ երդումն էր: Մասնակիցները ուխտի էին գնում սրբավայրեր՝ մեկ առ մեկ իրագործելու հավատքի պատվիրանները³¹: Հանդիսություններին մասնակից դառնալը պարտադիր էր ամենուր և, կարծես թե, խորհրդանշում էր մոր ուխտի հաստատման գաղափարը: Ինչպես հաստատում են ազգագրական սովորությունները՝ եռօրյա, երբեմն էլ միայն մեկ շաբաթ տևող ուխտի ժամանակ «մատաղներ կը զոհեն, թուխ մաքի, երինջ, գառունկ եւ աղանի: Մատաղացուներու պարանոցն էր կախեն բոժոժներ, եղջիրներ կը զարդարեն ոսկեզոյն թուղթերով ու անոց ծայրերը կը տնկեն մշմեկ մոմ. վրանին ալ կը ձետեն մշմեկ շուրջառ: Քահանան կ'օրհնէ, զոհ կը զենուն շաբաթէն կիրակի լուսնալիք գիշերուան կիսուն: Անկէ առաջ զոհուածը պիղծ է»³²: Արդ, ծիսակատարության պարտադիր բաղադրիչներից մեկը պիտի լինէր զոհաբերումը՝ սրբազան մատաղը: Հեթանոսական զոհաբերության ծեսի պատկերն է փորձում ուրվագծել Ա. Չոպանյանը հետևյալ հատվածում. «Զոհի ատեն քրմայետը կ'առնէր ափ մը արիւն եւ կը սրսկէր փայտակոյտին»³³ վրայ, յետոյ Արածանիի ալիքներէն կ'առնէր սուրբ շուրջ և ոսկե ցնցուղով կը սրսկէր ժողովուրդի վրայ, քսելու համար անոր մեղքերը»³⁴:

Ինչպես նշվեց, սովորություն կար զոհաբերել հատկապես թխամորթ կենդանիներ: Բուլանդխի հայերը հավատում էին, թե եզն այնքան արդար է, որ Վարդավառի ջրի մեջ սառույց կարող է տեսնել³⁵:

Հատկանշական է, որ զոհ էին մատուցում ոչ միայն կենդանիներին, այլև բուսական հումք և ընդեղեն: Գրեթե բոլոր վայրերում Վարդավառին եկեղեցի են բերում ցորենի հասկեր և աղաչում Աստծուն, որ արտերն անվնաս մնան մորեխից և

³¹ Վ. Տեր-Մինասեան, Անգիր դպրութիւն եւ հին սովորոյթներ, Բ. Բ: Կ. Պոլիս, 1904, էջ 150-151:

³² Վարդավառի ամառնութիւնները, «Մաղիկ», 1895, էջ 412-418:

³³ Հիշված «փայտակոյտի» ազգագրական վերապրուկ պիտի դիտել խաչափայտը կամ խաչքոտը: Այսպես, օրինակ, Ագուլիսում, որպես կանոն, մորահարսները տոնին մախորդող օրերին ամանի մեջ ցորեն կամ գարի էին ծլեցնում և տոնի օրը ամանի մեջտեղում մեկ մետրանոց մի փայտ պիտի տնկէին ու զարդարէին խնձորով, այլ պտուղներով ու վարդերով և դրան խաչի տեսք տալին, որ կոչվում էր խնդում: Կեսօրից հետո խաղացվում էր խնդումի «հսկման» և «կողտպտի» տեսարանը (տե՛ս Ա. խոտատյան-Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 177-178):

³⁴ «Մաղիկ», նշվ. հոդվ., էջ 412-418:

³⁵ Խ. Սամուելյան, նշվ. աշխ., էջ 182:

կարկուտից. «Աստուած, պարգերես պահէ մեզ վարդավառի ձիւն ու բուքէն ու կարկուտէն, փետրուարի տաք ու շոգէն»³⁶:

Ցորեն եմ ցանել ծորին,
Կը քաղեմ վարդիվորին:

Քրիստոնեական դարաշրջանում վարդավառը վերափոխվում և զուգակցվում է տաղավարյան տոներից մեկին՝ Քրիստոսի Պայծառակերպությանը կամ Այլակերպությանը: Տոնն այդ անունով հայտնի էր դեռևս IV դարում: Ինչպես հաղորդում են միջնադարյան աղբյուրները, հեթանոսական տոներից շատերը հարմարեցվեցին քրիստոնեական ծիսակարգին և բնականաբար անվանափոխվեցին, որոնց թվում նաև վարդավառը՝ Լուսավորչի նախաձեռնությամբ: «Իսկ Սուրբ Գրիգոր, ածեալ զմեզ ի լոյս Աստուածագիտութեանն, խլէր դիական սովորութիւնն, եւ ի ճշմարտութիւնն փոխէր... եւ զվարդեւորիս տաւնէ՝ զերևումն Տեառն մերոյ Յիսուս Քրիստոսի լուսով ի Թափովրական լերինն՝ արիճադէր»³⁷: Ըստ ավետարանական ավանդության, Թաբոր լեռն այն արբավայրն է, որտեղ տեղի ունեցավ Հիսուսի պայծառակերպումը, և որտեղ, ավելի ուշ, Կոնստանդին Մեծ կայսեր մայրը՝ Հեղինեն, կառուցեց այդ հիշատակը խորհրդանշող եկեղեցին:

Ըստ Ավետարանի՝ Հիսուսը երեք աշակերտների հետ բարձրանում է Թաբոր լեռ՝ աղոթելու նպատակով: Եվ մինչ աղոթում էր, նրա դեմքը սկսում է պայծառանալ և փայլել այնպես, որ ամբողջ լեռը լույսի ցուրներից շողարձակում է: Առաքյալներն այդ լույսից անմիջապես արթնանում և ապշահար ու երկյոտած ծունկի են գալիս: Այդ պահին ճառագայթափայլ մի ամպ ծածկում է Քրիստոսին, որը զրույցի էր բռնվել հանկարծակի հայտնված երկու մարգարեների՝ Մովսեսի և Եղիայի հետ: Լույսի ցուրների միջից հանկարծ լսվում է մի ահեղագոչ ձայն, որն ավետում է. «Դա է որդի իմ սիրելի, ընդ որ հաճեցայ, դնա լուարուք»³⁸: Առաքյալներն այդ տեսիլքից ահաբեկված՝ ծնկի են գալիս, իսկ Քրիստոսը դիմում է նրանց՝ ասելով. «Ուտքի ելեք, մի՛ վախճնաք»³⁹: Եվ հանկարծ ամպի ձևով անհետանում է տեսիլքը, և առաքյալների աչքի առջև վեր է հառնում իրենց վարդապետը:

Այստեղ առաջին անգամ Քրիստոսը հայտնվում է աշակերտներին իր աստվածային շնորհներով: Երկնային տեղը հաստատում է որդու աստվածային էությունը մարդկանց առաջ, մեկտեղ բերում Սուրբ Երրորդությունը՝ հանձին իրեն, Որդուն և Սուրբ Հոգուն, ժամանակավորապես արարում երկնային արքայության պատկերը, այն արքայության, որ անվախճան է լինելու և ծայր է առնելու Ահեղ դատաստանի օրվանից սկսած: Երկնային Հայրը դրանով կարծես ուզում էր հասկանալ, որ Մովսեսը և Եղիան (Հովհաննես Մկրտիչ) արդեն վաստակել էին երկնային

³⁶ Կ. Մելիք-Փաշայան, ԶՎ. աշխ., էջ 130:

³⁷ Տօնապատճառ, ԺԶ:

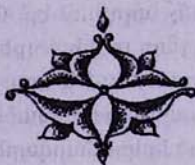
³⁸ Աստուածաշունչ, Մատթ., ԺԷ 5:

³⁹ Լույն տեղ, Մատթ., ԺԷ 7:

արքայությունը, իսկ Հիսուսը դրախտի դռներից մերս պիտի մտնի՝ հանդերձյալ աշխարհ տեղափոխվելուց ամմիջապես հետո:

Հարկ է նշել, որ մեկնիչ-աստվածաբանները վարդավառի և Պայծառակերպության առնչությունը փորձում են բացատրել այլաբանությունը ելակետ ընդունելով. ինչպես վարդը կոկոռի մեջ է ծածկված լինում մախքան բացվելը, նույնպես և Տերը մախքան այլակերպվելն իր մեջ ունեւր աստվածության պայծառությունը, և ինչպես վարդը բացվելով՝ ամենքին երևում է իր ողջ հմայքով, այնպես էլ Տերը պայծառակերպվելով՝ հայտնում էր իր աստվածային էությունը: Ահա թե ինչպես է ձևակերպում իր պատկերացումն այդ մասին Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանը. «Եւ այնուհետեւ եկեղեցական քնարն ալ սկսաւ զովաբանել այն վարդն, որոյ կոկոռն էր որս ծլեցաւ ու ծաղկեցաւ աշխարհի փրկութեան Արեւն ու Լոյս»⁴⁰:

Վերը բերված փաստերը վկայում են հոգուտ: Աստղիկի և Վարդավառի փոխառնչության: Վարդավառի հանդեսներն էլ մասամբ կատարվել են այն տեղերում, որոնք անցյալում եղել են Աստղիկին ձոնված սրբավայրեր և ուխտատեղիներ: Վարդավառն, այսպիսով, Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքի ծիսական մի գողտրիկ վերապրուկն է:

⁴⁰ Վ. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 146: